

РОЗДІЛ 2

ПОЛІТИЧНА КУЛЬТУРА ТА ІДЕОЛОГІЯ

УДК 348.71:334.021

ВІДНОВЛЕННЯ МАЙНОВИХ ПРАВ РЕЛІГІЙНИХ ОРГАНІЗАЦІЙ В УКРАЇНІ: ПОЛІТИКО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ

RESTORATION OF PROPERTY RIGHTS OF RELIGIOUS ORGANIZATIONS IN UKRAINE: POLITICAL AND LEGAL ASPECTS

Бокоч В.М.,
*кандидат політичних наук,
доцент кафедри міжнародної політики
Ужгородського національного університету*

Виявляються і досліджуються політико-правові аспекти проблеми реституції націоналізованої радянським режимом власності релігійних організацій. Показується, що в Україні владними структурами чимало зроблено для повернення релігійним організаціям культових будівель і майна, окреслюється коло невирішених питань. Вказується на необхідність розробки і прийняття спеціального закону про реституцію, об'єднання зусиль різних фахівців і використання європейського досвіду повернення релігійним організаціям їхньої власності.

Ключові слова: реституція, культові будівлі і майно, церква, влада, релігійні організації, державно-церковні відносини.

Виявляются и исследуются политико-правовые аспекты проблемы реституции национализированной советским режимом собственности религиозных организаций. Показывается, что в Украине властными структурами немало сделано для возвращения религиозным организациям культовых сооружений и имущества, очерчивается круг нерешенных вопросов. Указывается на необходимость разработки и принятия специального закона о реституции, объединения усилий разных специалистов и использования европейского опыта возвращения религиозным организациям их собственности.

Ключевые слова: реституция, культовые сооружения и имущество, церковь, власть, религиозные организации, государственно-церковные отношения.

The political and legal aspects of the problem of restitution of ownership of religious organizations nationalized by the Soviet regime are reveal and study. It is shown that in Ukraine government structures have been a lot to return of the religious buildings and property to religious organizations, the range of unresolved issues is determinated. The need for the elaboration and adoption of a special restitution law, and the unification of the efforts of various experts and the use of European experience of the returning of their property to religious organizations are indicates.

Key words: restitution, religious buildings and property, church, power, religious organizations, state-church relations.

Постановка проблеми. Із часу здобуття незалежності Україна йде шляхом розвитку демократії, забезпечення прав і свобод людини, зокрема права на свободу совісті і віросповідання. Незважаючи на наявність відчутних результатів у забезпеченні релігійної свободи, у сфері державно-церковних і міжконфесійних відносин ще залишається чимало проблем. Однією з них є реституція експропрійованої радянським політичним режимом власності релігійних організацій.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Проблема реституції актуалізувалася у кінці 80-х – на початку 90-х рр. ХХ ст., коли почалося релігійне відродження, що супроводжувалося різким збільшенням чисельності релігійних громад, котрі потребували культових приміщень. Через нестачу останніх між релігійними

організаціями виник гострий конфлікт, який став не лише релігійно-церковною, а й суспільно-політичною проблемою. І хоча з часом він був локалізований, а потім ліквідований, майнова проблема досі зберігає свою конфліктогенність. Свідченням тому є загострення відносин на майновому ґрунті між православними громадами в Україні у зв'язку зі зміною ними своєї юрисдикції.

Законодавче врегулювання та розв'язання проблеми реституції церковної власності зберігає актуальність і тому, що воно було однією з умов вступу України до Ради Європи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. До осмислення цієї проблеми долучалося чимало вітчизняних науковців та експертів, серед яких В. Бондаренко, М. Васін, Г. Друзенко, С. Закірова, Т. Кормчевська, В. Любчик, М. Новиченко,

І. Онищук, Ю. Решетніков, О. Рязанцев, Т. Шмарьова та ін. Ними піддавалися аналізу різні аспекти проблеми реституції культових будівель і майна, проте серед найменш досліджених залишаються політико-правові.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Метою статті є виявлення та дослідження політико-правових аспектів проблеми повернення релігійним організаціям націоналізованих радянським режимом культових будівель і майна.

Виклад основного матеріалу дослідження. У дореволюційній Росії, до складу якої входила Україна, церква мала статус юридичної особи, володіла значними матеріальними ресурсами. Після жовтневого перевороту 1917 р. більшовики позбавили церкву будь-якої власності і статусу юридичної особи. Релігійні громади, священнослужителі, віруючі зазнавали гонінь і переслідувань. Релігійні організації, яким вдалося вижити, мали доступ лише до незначної частини культових споруд, більшість яких або використовувалися не за призначенням, або пустували, або взагалі були зруйновані.

Із початку демократизації суспільства, яка розпочалася у кінці 80-х рр. ХХ ст., українська влада, намагаючись подолати тяжку радянську спадщину у релігійно-церковній сфері, докладала зусиль для врегулювання майнових питань релігійних організацій. Прийнятими ще до проголошення незалежності України Законами України «Про власність» і «Про свободу совісті та релігійні організації» встановлювалося, що релігійні організації є суб'єктами права колективної власності, які володіють, користуються і розпоряджаються майном, що належить їм на правах власності або надається на договірних засадах державними, громадськими організаціями або громадянами. Оскільки релігійні організації займаються не лише культовою, а й позакультовою діяльністю, у їх власності могли бути не тільки будівлі та майно культового, а й виробничого, соціального і добродійного призначення, транспорт, кошти та інше майно. Релігійним організаціям надавалося право власності на майно, придбане або створене ними за рахунок власних коштів, пожертвуване громадянами, організаціями або передане державою, а також придбане на інших передбачених законом підставах. У власності релігійних організацій могло бути майно, що знаходилося за межами України [1; 2].

Прийняттям Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації» було покладено також початок процесу повернення релігійним організаціям експропрійованої церковної власності. Так, відповідно до цього закону, культові будівлі і майно, які становлять державну власність, передаються організаціями, на балансі яких

вони перебувають, у безоплатне користування або повертаються у власність релігійних організацій безоплатно за рішеннями місцевих органів виконавчої влади обласного рівня [2]. Постановою Верховної Ради України, якою визначався порядок введення в дію цього закону, український парламент зобов'язував Кабінет Міністрів України, місцеві органи виконавчої влади забезпечити повернення у власність чи передачу у безоплатне користування релігійним громадам культових будівель і майна [3].

Хоча на час прийняття вищезазначений закон був досить прогресивним, його положення стосовно повернення релігійним організаціям їхньої незаконно вилученої власності не можна вважати досконалими. По-перше, ними передбачалося повернення релігійним організаціям лише культових будівель і майна, а не усієї експропрійованої власності. По-друге, у них не визначалося, у яких випадках культові будівлі і майно надавалися у користування, а у яких поверталися у власність. Такий порядок повернення релігійним організаціям культових споруд і майна не виключав можливості впливу на цей процес політичних і конфесійних уподобань тих, хто брав у ньому участь. До того ж, законом передбачалося повернення культових будівель і майна «релігійним організаціям», якими є релігійні громади, релігійні управління і центри, монастирі, релігійні братства, місіонерські товариства (місії), духовні навчальні заклади, а також об'єднання, що складаються з вищезазначених релігійних організацій, тоді як постановою про введення його у дію – лише «релігійним громадам» [2; 3].

Окрім Верховної Ради України, яка прийняла важливі законодавчі акти, спрямовані на врегулювання питань повернення релігійним організаціям культових будівель і майна, важливі документи у цій сфері було ухвалено президентами України Л. Кравчуком та Л. Кучмою. Одним із перших таких документів був Указ Президента України Л. Кравчука «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна» від 04 березня 1992 р. Цим указом Глава держави зобов'язав Кабінет Міністрів і місцеві органи виконавчої влади впродовж 1992–1993 рр. здійснити передачу релігійним громадам у власність чи безоплатне користування культових будівель, що використовувалися не за призначенням, а також провести інвентаризацію культового майна, що зберігалося у фондах державних музеїв і архівів, для вирішення питання про можливість його подальшого використання за призначенням [4]. Розпорядженням Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна» від 22 червня 1994 р. строки виконання вищезазначеного указу переносилися з 1992–1993 рр. на 01 грудня 1997 р. [5]. Оскільки це розпорядження

було видано в період підготовки до дострокових президентських виборів, не виключено, що воно мало на меті не лише відновлення історичної справедливості щодо релігійних організацій, а й розширення електорального поля за рахунок духовенства і віруючих.

Важливу роль у подоланні негативних наслідків радянської релігійної політики, зокрема розв'язання проблеми повернення релігійним організаціям культових будівель і майна, відіграв Указ Президента України Л. Кучми «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» від 21 березня 2002 р. Ним передбачалося розробка Урядом перспективного плану заходів, спрямованих, окрім іншого, і на повернення релігійним організаціям колишніх культових будівель і майна, що перебувають у державній власності і використовуються не за призначенням. Органам місцевого самоврядування рекомендувалося вжити заходів щодо повернення релігійним організаціям колишніх культових будівель і церковного майна, що перебувають у комунальній власності. Характерно, що для здійснення цих заходів вищезазначеним указом передбачалося виділення бюджетних коштів [6].

До розв'язання проблеми повернення релігійним організаціям культових будівель і майна чималих зусиль докладав Кабінет Міністрів України. Зокрема, своїм розпорядженням від 07 травня 1998 р. він зобов'язав місцеві органи виконавчої влади скласти повний перелік культових будівель, які перебувають у державній і комунальній власності та не використовуються або використовуються не за призначенням, а також визначити терміни й умови їх поетапного повернення релігійним організаціям [7]. Постановою Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям» від 14 лютого 2002 р. було визначено, що культові будівлі – визначні пам'ятки архітектури можуть передаватися у користування релігійним організаціям тільки після вирішення питань, пов'язаних із переміщенням навчальних закладів, архівних установ і закладів культури, що займають ці культові будівлі, до інших приміщень [8].

На виконання Указу Президента України Л. Кучми «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій» Кабінет Міністрів України затвердив Перспективний план невідкладних заходів, яким передбачалося здійснити низку організаційних, правових, науково-просвітницьких та інших заходів, спрямованих на подолання нега-

тивних наслідків радянської політики щодо релігії та церкви. Серед них – вивчення питання про долю колишніх культових будівель і майна, належність яких до колишньої церковної власності підтверджена відповідними архівними документами, й узгодження його з керівниками релігійних організацій на місцях, визначення термінів їх повернення у користування релігійним організаціям. Відповідним державним органам доручалося також вивчити питання та внести пропозиції щодо механізму передачі в користування релігійним організаціям частини церковної атрибутики, літератури та документів, що зберігаються в музейних запасниках та архівах; зробити узагальнення та подати до міжвідомчої комісії інформацію про культові об'єкти та майно, які мають бути повернуті релігійним організаціям; розробити рекомендації щодо нормативно-правового врегулювання питань їх збереження. Пропонувалося також розробити законопроект щодо надання релігійним організаціям земельних ділянок, а також сприяти церквам і релігійним організаціям у будівництві храмів і молитовних будинків [9].

Документом, спрямованим на практичне розв'язання проблеми повернення релігійним організаціям культових будівель і майна, було затверджене Кабінетом Міністрів України «Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій». Серед основних завдань цієї комісії були підготовка рекомендацій щодо удосконалення механізму повернення релігійним організаціям культових будівель та іншого майна, що їм належало, а також аналіз пропозицій органів виконавчої влади стосовно вивільнення культових будівель, що підлягали поверненню релігійним організаціям, і переміщення установ і організацій, які їх займали [10].

Таким чином, найвищими органами державної влади – Верховною Радою України, Президентом України, Кабінетом Міністрів України – прийнято низку нормативно-правових актів, які стали правовою основою повернення релігійним організаціям експропрійованих культових будівель і майна.

Однак у сфері реституції ще існує чимало невирішених питань. Одним із них є відсутність в українській правовій системі спеціального закону, який визначав би ключові терміни, засади, принципи, порядок і механізми реституції церковної власності, порядок відновлення релігійних організацій у правах власника, джерела грошової компенсації, відповідальність за його порушення. Адже повернення релігійним організаціям культових будівель і майна відбувалося на підставі підзаконних актів, тоді як відповідно до Конституції України правовий режим власності має визначатися виключно законом [11].

На необхідність прийняття закону, який регулював би питання повернення експропрійованої

власності релігійних організацій, неодноразово звертала увагу Парламентська асамблея Ради Європи (далі – ПАРЄ). Так, у своєму Висновку № 190 (1995) щодо заявки України на вступ до Ради Європи вона констатувала: вище керівництво української держави запевнило, що в Україні буде «встановлено правове вирішення питання про повернення церковної власності» [12]. У Рекомендації № 1722 (2005) ПАРЄ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною» на основі аналізу ситуації, пов'язаної з реституцією культових будівель і майна, було зроблено висновок, що «законодавству України все ще бракує ефективних правових способів повернення церковного майна» [13].

З метою виконання обов'язків і зобов'язань України, що випливали з її членства в Раді Європи, 12 січня 2011 р. Президентом України було затверджено План заходів, який передбачав розробку законопроекту про повернення культових будівель релігійним організаціям [14]. На виконання цього указу, а також з ініціативи окремих народних депутатів України, було розроблено кілька законопроектів, спрямованих на врегулювання проблеми реституції церковного майна. Проте з різних причин (неналежну їх якість, політичне протистояння у парламенті тощо) жоден із них не був ухвалений.

Рада Європи змушена була знову нагадати і закликати держав-членів, у яких реституція майна церков ще не завершилася, прискорити цей процес і завершити його у короткостроковій або середньостроковій перспективі. Зазначалося, що цей процес не має перебувати ani під тиском, ani під впливом будь-якої політичної ідеології або уряду [15].

Деякі вітчизняні дослідники (Т. Шмарьова, наприклад) вважають, що законодавче врегулювання проблеми реституції церковного майна слід починати з розробки та прийняття відповідної концепції. «Держава має розробити єдину концепцію повернення культового майна, – стверджує вона. – Зміна законодавства і кожен наступний акт адміністрування мають здійснюватися на підставі цієї концепції» [16, с. 147].

На нашу думку, така пропозиція вбачається вразливою з погляду права. По-перше, зважаючи на те, що на підставі концепції має здійснюватися «зміна законодавства» у цій сфері, її мала б ухвалювати Верховна Рада України. Однак Конституцією України не передбачено прийняття нею таких документів. По-друге, у разі її ухвалення іншим органом (Президентом України чи Кабінетом Міністрів України) вона не зможе бути «підставою» для зміни законодавства. Адже закон має прийматися на основі Конституції України, а не на підставі затвердженої підзаконним актом концепції. По-третє, сумнівність цієї ідеї підтверджується невдалим досвідом розробки та тривалого суспільного обговорення проекту Концепції

державно-церковних відносин, яка впродовж понад десяти років так і не була ухвалена.

Нині в Україні існує кілька варіантів урегулювання на законодавчому рівні питань реституції церковної власності.

1. Розробка та прийняття базового закону України про реституцію всієї експропрійованої власності, яким, окрім іншого, регулювалися б і питання повернення власності релігійним організаціям.

2. Розробка та прийняття окремого спеціального закону України про реституцію церковної власності.

3. Внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», якими регулювалися б питання не лише повернення релігійним організаціям культових будівель і майна, а визначався б порядок повноцінної реституції усієї церковної власності.

Незважаючи на те, що чимало різних аспектів проблеми реституції знайшли своє теоретичне осмислення, значення наукових досліджень у цій сфері не зменшується. Звертає на себе увагу відсутність будь-якої координації реституційних досліджень, що призводить до відсутності єдності в оцінках і підходах до розв'язання цієї проблеми. Так, дослідник Г. Друзенко доробок органів державної влади у цій сфері називає «реституцією по-українськи», за якої націоналізоване майно культового призначення повертається релігійним організаціям у користування здебільшого без повноцінного відновлення їх у правах власника, що не відповідає ні суті реституції, ні європейським стандартами у цій сфері. Для розв'язання цієї проблеми він пропонує створити національний реєстр об'єктів загальнодержавної та комунальної власності, що підлягають реституції; законодавчо закріпити за церквами статус юридичної особи; провести переговори повноважних представників релігійних організацій, справедливо поділити «рештки» культового майна [17].

Дослідник І. Онищук теж вважає, що процеси, які відбуваються в Україні у цій сфері, є «досить звуженою формою реституції», яка зводиться до повернення релігійним організаціям лише культових будівель і майна, а не усієї націоналізованої власності, що не узгоджується з рекомендаціями ПАРЄ. У зв'язку з цим він вважає за необхідне підготувати «обґрунтований висновок» стосовно того, що має бути повернуто церкві негайно, що треба повернути в найближчій і віддаленій перспективі, а що передати взагалі неможливо. Пропонується застосувати принцип комбінації натуральної реституції та фінансових виплат [18, с. 19–20, 22].

Г. Сенік, аналізуючи проблеми реституції в Україні, доходить висновку, що її здійснення у чистому вигляді нині «не є реальністю», а виплата компенсацій – «це є реальність» [19].

Ю. Решетников взагалі вважає «недоцільним порушувати питання про повернення релігійним організаціям усієї колишньої церковної власності». Він пропонує визначити обсяг майна, на яке претендують релігійні організації, створити відповідний національний реєстр, підписати главами конфесій у присутності Президента України меморандум про принципи розподілу між релігійними організаціями відповідного майна, про їхню згоду із запропонованим механізмом реституції та про відсутність у них інших майнових претензій до держави й один до одного [20, с. 89].

О. Рязанцев відстоює позицію щодо необхідності проведення «загальнонаціональної дискусії передових наукових і професійних кіл стосовно реституції і захисту майнових прав в цілому» [21], а С. Закірова – «широкомасштабних і довготривалих як просвітницьких, так і суспільно-політичних заходів» [22].

Заслуговує на увагу думка Президента Конгресу національних громад Й. Зісельса, який, не заперечуючи необхідності проведення реституції, вважає, що у зв'язку з суспільно-політичною ситуацією в Україні нині вона «не на часі». На його думку, до цього питання можна повернутися після припинення воєнних дій і відновлення територіальної цілісності України [23].

Як бачимо, серед вітчизняних науковців та експертів існують суттєві розходження у визначенні шляхів і механізмів здійснення реституції взагалі і церковної зокрема, що свідчить про недостатню готовність української держави і суспільства до її розв'язання.

Успішне розв'язання проблеми реституції будівель і майна культового призначення потребує урахування інтересів установ і організацій, у користуванні яких вони знаходяться нині. Адже впродовж десятиліть вони теж докладали зусиль до їх утримання і збереження. Тому відновлення майнових прав одних суб'єктів не повинно зашкоджувати правам інших.

Під час проведення реституції слід бути готовим до того, що релігійні організації можуть порушити питання про повернення не тільки реально існуючих нині експропрійованих культових будівель і майна, а й про грошове чи матеріальне відшкодування вартості тих, що були зруйновані і знищені радянським тоталітарним режимом. Більше того, була знищена не лише експропрійована власність релігійних організацій, а й вони самі, що нині значно ускладнює процес встановлення первісного власника чи правонаступників релігійних організацій, у яких були націоналізовані культові споруди і майно.

Розв'язання проблеми реституції значною мірою ускладнюється відсутністю у релігійних об'єднань статусу юридичної особи. Для усунення цієї перешкоди необхідне не тільки прийняття спе-

ціального закону про реституцію церковної власності, а й внесення змін до Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації», яким визначається порядок надання релігійним організаціям статусу юридичної особи.

Процес реституції церковної власності в Україні уповільнюється й недостатньою активністю релігійних організацій у їх домаганнях повернення будівель і майна культового призначення. Вони лише зрідка порушують перед владою це питання, особливо не наполягаючи на його негайному вирішенні.

Розв'язання майнових проблем релігійних організацій потребує врахування громадської думки. Адже, як засвідчують соціологічні дослідження, проведені центром Разумкова, населення України по-різному ставиться до проблеми реституції церковного майна. Так, 32% респондентів вважають, що церквам слід повернути лише ті споруди, де нині відбуваються богослужіння, 26% пропонують повернути все майно, яке колись було відібране у церков, 14% взагалі виступають проти повернення релігійним організаціям їхнього колишнього майна. До того ж, на ставленні до цієї проблеми суттєво позначаються регіональні відмінності: якщо на заході України ідею реституції підтримують 40% опитаних, то на сході – лише 12% [24, с. 10].

Слід вказати також на суспільну небезпеку політизації процесу реституції церковної власності. Її проведення без усунення політичного чинника з цього процесу може спричинити загострення не лише міжконфесійного, а й політичного протистояння в українському суспільстві.

Важливе значення у розв'язанні проблеми реституції має досвід європейських країн, які виходять із того, що все незаконно вилучене майно має бути повернуте їх законним власникам або його спадкоємцям, а в разі неможливості його повернення забезпечити справедливую грошову або матеріальну компенсацію. Хоча загальний підхід європейських країн до розв'язання проблеми реституції є однаковим, проте кожна із країн вирішує це питання по-своєму. Узагальнений європейський досвід засвідчує, що питання реституції церковної власності можуть регулюватися або загальним, або спеціальним законом. Заслуговує на увагу і практика європейських країн одночасного використання визначних культових споруд як релігійних об'єктів і об'єктів культурної спадщини. Слід зважати й на те, що, як засвідчує європейський досвід, реституція відбувається успішніше в тих країнах, де існує спеціальний державний орган у цій сфері.

Україна, вивчаючи зарубіжний досвід реституції, повинна не механічно його копіювати, а шукати власні шляхи і механізми повернення релігійним організаціям культових будівель і майна,

відновлення їх у правах власника з урахуванням особливостей суспільно-політичної, економічної, релігійно-церковної ситуації.

Висновки та перспективи подальших розвідок у цьому напрямі. Як бачимо, проблема реституції культових будівель і майна для України є настільки важливою, що до її розв'язання долучалися найвищі органи державної влади України – Верховна Рада України, Президент України, Кабінет Міністрів України, а також місцеві органи влади. Їхня діяльність у цій сфері сприяла забезпеченню релігійних організацій спорудами і майном культового призначення, подальшій нормалізації відносин між державою та церквою, зниженню

рівня міжконфесійного протистояння, забезпеченню конституційного права на свободу совісті та віросповідання.

За роки незалежності українською державою чимало зроблено для повернення релігійним організаціям культових будівель і майна. Однак в умовах глибокої і тривалої економічної кризи та гострої суспільно-політичної ситуації остаточне розв'язання проблеми реституції церковної власності ще далеке до завершення. Тому вона залишається одним із проблемних питань державно-церковних відносин в Україні, яке потребує подальшого наукового осмислення і практичного вирішення.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Закон України «Про власність». Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 20. Ст. 249. URL: <http://zakon5.rada.gov.ua/laws/show/697-12>.
2. Закон України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 25. Ст. 283. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/987-12>.
3. Постанова Верховної Ради Української РСР «Про порядок введення в дію Закону України «Про свободу совісті та релігійні організації». Відомості Верховної Ради УРСР (ВВР). 1991. № 25. Ст. 284. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/988-12>.
4. Указ Президента України «Про заходи щодо повернення релігійним організаціям культового майна». 04 березня 1992 р. № 125. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/125/92>.
5. Розпорядження Президента України «Про повернення релігійним організаціям культового майна». 22 червня 1994 р. № 53/94-рп. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/290-98-p>.
6. Указ Президента України «Про невідкладні заходи щодо остаточного подолання негативних наслідків тоталітарної політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». 21 березня 2002 р. № 279/2002. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/279/2002>.
7. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Щодо забезпечення поетапного повернення релігійним організаціям культових будівель, які не використовуються або використовуються не за призначенням». 07 травня 1998 р. № 290-р. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/290-98-p>.
8. Постанова Кабінету Міністрів України «Про умови передачі культових будівель – визначних пам'яток архітектури релігійним організаціям». 14 лютого 2002 р. № 137. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/137-2002-p>.
9. Розпорядження Кабінету Міністрів України «Про перспективний план невідкладних заходів щодо остаточного подолання негативних наслідків політики колишнього Союзу РСР стосовно релігії та відновлення порушених прав церков і релігійних організацій». 27 вересня 2002 р. № 564-р. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/564-2002-p>.
10. Постанова Кабінету Міністрів України «Про затвердження Положення про Комісію з питань забезпечення реалізації прав релігійних організацій та її складу». 30 жовтня 2008 р. № 953. URL: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/953-2008-p>.
11. Конституція України. Відомості Верховної Ради України (ВВР). 1996. № 30. Ст. 141. URL: <http://zakon0.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр>.
12. Висновок № 190 (1995) ПАРЕ щодо заявки України на вступ до Ради Європи. URL: zakon0.rada.gov.ua/laws/show/994_590.
13. Рекомендація № 1722 (2005) ПАРЕ «Про виконання обов'язків та зобов'язань Україною». IPC. URL: http://www.irs.in.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=91%3A1&catid=43%3Aeu&Itemid=70&lang=uk.
14. Указ Президента України «Про План заходів із виконання зобов'язань України, що випливають з її членства в Раді Європи». 12 січня 2011 р. № 24/2011. URL: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/24/2011>.
15. Резолюція № 1928 (2013) ПАРЕ «Гарантування прав людини стосовно релігії та переконань і захист релігійних громад від насильства». URL: [http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1747_rez_1928_\(2013\).htm](http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/mpz/docs/1747_rez_1928_(2013).htm).
16. Шмарьова Т.О. Питання повернення майна культового призначення: історія адміністрування і проблеми реалізації в Україні. Наукові записки НаУКМА. Т. 129. Юридичні науки. К., 2012. С. 145–149.
17. Друзенко Г. Реституція по-українськи: відновлення історичної справедливості чи пастка для церкви? Релігія в Україні. URL: <https://www.religion.in.ua/main/analitica/6186-restituciya-po-ukrayinski-vidnovlennya-istorichnoyi-spravedlivosti-chi-pastka-dlya-cerkvi.html>.

18.Онищук І. Законопроект про реституцію майна церкви (релігійних організацій), націоналізованого радянським режимом – вимога часу чи шлях до відновлення історичної справедливості? Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України. № 1. 2015. С. 19–23.

19.Реституція в Україні. Реалії і перспективи. Радіо свобода. 21 червня 2018 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26806299.html>.

20.Решетніков Ю.Є. Повернення колишнього церковного майна: український і зарубіжний досвід. Ефективність державного управління. Вип. 34. 2013. С. 82–93.

21.Рязанцев А. Реституция и Украина: насколько удобно и выгодно стоять в позе страуса? 2000. № 17 (770). 29 апреля – 05 мая 2016 г. URL: <https://www.2000.ua/v-nomere/forum/puls/restitucija-i-ukraina-naskolko-udono-i-vygodno-stojat-v-poze-strausa.htm>.

22.Закірова С. Європейський досвід і практика запровадження реституції. Центр досліджень соціальних комунікацій НБУВ. URL: http://nbuviap.gov.ua/index.php?option=com_content&view=article&id=2576:evropejskij-dosvid-i-praktika-zaprovadzhennya-restitutsiji-2&catid=71&Itemid=382.

23.Реституцію в Україні пропаганда Росії використовує проти України – Зісельс. Радіо Свобода. 19 січня 2015 р. URL: <https://www.radiosvoboda.org/a/26802180.html>.

24.Особливості релігійного і церковно-релігійного самовизначення українських громадян: тенденції 2010–2018 рр. (Інформаційні матеріали). Київ, 2018. 78 с.